

בית הכנסת כמקום לימוד ימי הבית השני, המשנה והתלמוד יהודה נאמן

"בתי כניסיות ובתי מדרשות... שונים ודורשין בהן..."
(ירושלמי, מסכת מגילה)

דומה כי נושא בית-הכנסת בתקופת מחקרנו "זכה" לעדנה בספרות המחקרית. הוא הואר כמעט מכל זווית אפשרית. מצד תוכנו: התפילה, הקריאה בתורה, הדרשה והפעילויות השונות שהתרחשו בתוכו. מצד מסגרתו: ראשיתו של בית-הכנסת, מגוון שמותיו, ימי ההתכנסות בו, הקהילה ובית-הכנסת בארץ-ישראל והימצאותו בתפוצה היהודית. אף הזווית הארכיאולוגית לא נפקדה. ממנה למדנו על מבנהו, על חשיפתו באתרים שונים ועוד.¹ מן המגוון החלקי של הנושאים שציינו, אנו מבקשים למקד את דיוננו בהיבט החינוכי-לימודי של בית-הכנסת.

ככלל ניתן לומר כי מוסד זה שימש כמקום לימוד לילדים ולמבוגרים. פילון² פורש לפנינו מארג של נושאים "חשיבי נפש" שנלמדו בין ציבור הלומדים: "אכן בימי שביעי פתוחים לרווחה, בכל עיר ועיר, אלפי בתי אולפנא לתבונה, למתינות, לגבורה, לצדק ולשאר המידות הטובות. שם ישובים האנשים בסדר ובדומייה, כורים אוזניהם בתשומת לב

1 נציין חלק מן המחקרים לפי סדר שנת הוצאתם לאור:

ש' ספראי, "בית-הכנסת", בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 143-170.

ש' ספראי, "בית-הכנסת ועבודת האלקים בו", ההיסטוריה של עם ישראל - חברה ודת בימי בית שני, ירושלים תשמ"ג, עמ' 44-64.

ז' ספראי (עורך), בית-הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד, לקט מאמרים, ירושלים תשמ"ו.
א' אופנהיימר, א' כשר, א' רפפורט (עורכים), בתי כנסת עתיקים, קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ח.
י' גפני, יהודי בבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשנ"א, עמ' 109-117.

ז' ספראי, הקהילה היהודית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 158-160.

י' אשל, א' נצר, ד' עמית, ד' קאסוטו (עורכים), ועשו לי מקדש, אריאל תשס"ד.
ביבליוגרפיה מפורטת לבתי-כנסת עתיקים, עיין מ' מור, א' רפפורט, בתי-כנסת עתיקים, שם, עמ' 267-284.

רבה כדי להרוות צמאונם במאמרים משיבי נפש, ואחד הבקאים עומד ומלמדם את הלקחים המעולים והמועילים, שבזכותם ישתפרו כל חייהם.² ועוד הוא מוסיף: "והם מתכנסים שם (בבתי-התפילה), ביחוד בשבתות קודש. שם הם מקבלים ביחד שיעורים בפילוסופיה העתיקה שלהם". (נוסח אחר: "כאשר הם לומדים בציבור את חכמת אבותיהם").

מתיאורו המאלף של פילון למדים: א. נושאי הלימוד - מטרתם לחנך למידות טובות, בזכות אלה "ישתפרו כל חייהם". ב. השיחות המתוארות כאן מועברות ע"י מלמדים בקיאים. ג. ההקשבה של המאזינים למלמדים ותיאורה המשורטט ביד אומן מלמדת על ערגתם ללמוד ועל צימאונם לרכוש דעת.

אזכורו של היום השביעי כיום לימוד בבית-הכנסת, אשר שימש גם כמקום הוראה, חצוי אף בכתביו של יוסף בן מתתיהו:³ "והנגנו נותנים את היום השביעי לעבור (עלינו) בלימוד מנהיגו ותורתנו" ... ובמקום אחר⁴ מדגיש יוספוס "שלימוד התורה הוא חינוך נאה מאד ודבר חובה וציוה [על היהודים] לשמוע [את קריאת התורה] לא פעם אחת ולא שתיים... רק לנוח בכל יום שביעי [בשבת] מכל מלאכה ולהתאסף יחדיו ולשמוע את דברי התורה וללמד אותם באר היטב...". הווה אומר: לא רק קריאת התורה תפסה מקום מרכזי בעבודת בית-הכנסת, אלא גם לימודה "באר היטב" היווה חלק נכבד מיומו של היהודי בשבת. יש בלימוד זה "חינוך נאה מאד ודבר חובה".

על הצמידות שבין בית-הכנסת לבית-הספר נוכל ללמוד מן המקור שבתלמוד הירושלמי (מגילה ג א, עג ע"ד):⁵ "ארבע מאות ושמונים בתי כנסיות היו בירושלים וכל אחת ואחת היה לה בית ספר ובית תלמוד. בית ספר למקרא ובית תלמוד למשנה". תיאור זה שבירושלמי בא ללמדנו על גודלה וחוסנה של ירושלים טרם חורבנה (שנת 70 לספירה).

2 הגדרת "מקום לימוד" מצוטטת מדברי הפילוסוף היהודי, פילון האלכסנדרוני, (20 לפנה"ס - 50 לספירה), חוקים מיוחדים ב, 62. שמות נוספים היו לו לבית-הכנסת כגון: 'בי כנישתא' (ארמית); 'סינגוני' (יוונית), 'בית תפילה', 'מקדש', 'בית-השבת'.

3 פילון שם, הערה 24. בתי הכנסת במצרים, כמו בכל העולם היהודי, שימשו בתי-תפילה ובתי-מדרש.

4 קדמוניות היהודים טז ב ד, 43 ועוד.

5 נגד אפינון ב יז 175; ראה י' ל' ליון, "בית הכנסת בתקופת בית שני - אופיו והתפתחותו", בתי כנסת עתיקים (לעיל הערה 1), עמ' 18 ואילך.

א' כשר, "בתי-כנסת כבתי תפילה ומקומות קדושים בחיי הקהילות היהודיות במצרים ההלניסטית והרומית", בתי כנסת עתיקים (לעיל הערה 1), עמ' 119-132.

6 תיאור דומה לזה מצוי בירושלמי, תענית פ"ד, סט ע"א. המקור נוקב בשמה של ביתר, בין הימים שלאחר מלחמת החורבן ומלחמת בר-כוכבא: "... חמש מאות בתי סופרים היו בביתר והקטן שבהן אין פחות מחמש מאות תינוקות" השווה לכאן את הנאמר בתלמוד הבבלי, גיטין נח ע"א. מקבילה למקור בירושלמי מגילה, מצוייה באיכה רבה, פתיחתא יב; מהדורת בובר, עמ' 12.

נושאי הלימוד שפורטו בדברי פילון לעיל מכוונים היו, ככל הנראה, לתלמודם של המבוגרים, והעולה מדברי חז"ל במקור שבירושלמי מתמקד יותר באוכלוסייה הצעירה.⁷ חכמינו האדירו את לימודם של הילדים. לדעתם, העולם קיים בזכות התעסקותם של הילדים בלימוד. מימרות כמו: "אין מבטלין תינוקות של בית רבן אפילו לבנין בית המקדש", או "אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל תינוקות של בית רבן" (מסכת שבת קיט ע"ב) מוכיחות גישתם זו של חכמים.⁸ יתרה מכך, עוצמת תלמודם של התינוקות כה רבה, עד כדי כך שהיא מהווה מעין חומה בצורה בפני אלה הבאים להיטפל לישראל במטרה להשמידם. מחשבה זו עולה מעיון במקור שבמדרש בראשית רבה.⁹ המעשה המתואר הוא: שונאי ישראל באו לפני 'הפילוסופין' (כך לשון המדרש!) בלעם בן בעור ואבנומוס הגרדי¹⁰ לשמוע דעתם בשאלה 'האם ניתן להנחיל מפלה לישראל'. המדרש ממשיך: "לכו וחזרו על בתי כניסיות ובתי מדרשות שלהן, אם מצאתם שם תינוקות מצפצפין בקולן אינכם יכולין להם, אם לאו אתם יכולין. שכך הבטיחן אביהן 'הקול קול יעקב' (בראשית כז כב). בזמן שיעקב מצווצי (=מצוי, מצויין, לפי פירוש הערוך) בבתי כנסיות אין ידים לעשו". הוא שאמרנו קול צפצופם של תינוקות הבוקע ועולה מבתי-כנסיות מהווה תריס בפני הפורענות.

ואולי מגלה לנו מדרש זה גם את דרך הלימוד - לא בשקט ובלחש אלא 'בצפצוף', היינו במנגינה. שיטה זו עשויה הייתה להרחיק את התלמיד מן השכחה. אינו דומה מי שמלחש תלמודו למי שמלווה לימודו בקול ובנגינה.¹¹

7 הגילאים שבהם למדו הילדים מקרא ומשנה מפורשים במסכת אבות ה, כא: "...בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה..." מסורות אחרות קובעות את גיל התלמידים בין שש לשבע שנים. ראה למשל בבלי, בבא בתרא כא ע"א; כתובות נ ע"א; ירושלמי, כתובות פ"ח, לב ע"ג. השווה עוד תוספתא, קידושין פ"א הי"א; ספרי, דברים מו; מהדורת פינקלשטיין, עמ' 104: "מיכן אמרו כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו בלשון הקודש ומלמדו תורה". ראה גם יוסף בן מתתיהו, נגד אפינון ב, יז; פילון, המשלחת לגאיוס 210.

8 ראה ש' ספראי, "חינוך ולימוד תורה", בשלהי הבית השני (לעיל הערה 1), עמ' 171 ואילך.
9 פרשה סה; מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 734-735; פסיקתא דרב כהנא, איכה; מהדורת מנדלבוים, עמ' 255.

10 'גרדי' = 'גדרי'. כנראה שאותו אבנימוס (= נימוס) היה מהעיר גדר שבעבר הירדן המזרחי. גדר ידועה הייתה כמקום של חכמים וסופרים בספרות היוונית.

11 צא ושמע קולותיהם המתנגנים של תינוקות של בית רבן ב'חדרים' של היום. דרך הלמידה בקול, השומרת על זכרונו של הלומד, באה לידי ביטוי במקורות פסיקתא דרב כהנא, איכה; מהדורת מנדלבוים, עמ' 255; מדרש תהילים חזמור צג. במדרש זה מצויה עדות ללימוד בקול של ילדים בבית-הכנסת שבטבריה כך גם בבבלי, עירובין נג ע"ב-נד ע"א ועוד, ועיין הערה 14 להלן. הוסף את דברי ר' יוחנן: "כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה עליו הכתוב אומר 'ונם אני נתתי להם חוקים לא טובים'" (יחזקאל כ כה), מגילה לב ע"א. הווה אומר דרך לימוד התורה יש לעשותה מתוך שמחה והתלהבות. כבדרך אנב נעיר שמדרשנו מזכיר 'בתי-כנסיות ובתי מדרשות'. חלוקים החוקרים אם בית-הכנסת ובית מדרש חד הם, כלומר שמבנה אחד שימש את בית-הכנסת ואת בית-המדרש, או שמא מדובר בשני מבנים שונים? אולם מחקרנו אינו עוסק במחלוקת זו. למעוניין

זו אף זו, מן המדרש בבראשית רבה¹² ניתן לחשוף במשהו את תוכני הלימוד של ה"ינוקה" (= תינוקות). חשיפה זו באה מדבריו של ר' חייא בר אבא, אמורא בן הדור השלישי (סוף המאה השלישית - ראשית הרביעית) שעלה מבבל לארץ ישראל. חכם זה מספר כי בהיותו בציפורי, עבר לפני בית-כנסת של בבליים ושמע ילדים שישבו ושינו פסוקי תורה (הפסוק המובא במדרש 'ויסע משם אברהם'... (בראשית כ א).¹³

יש בלימוד התורה משום עידון נפשו של התלמיד. הרצון שדברי תורה יהיו נקלטים בנפשו של התינוק נלמד מן הנאמר בירושלמי, יבמות (פ"א, ג ע"א). מסופר שם על אמו של ר' יהושע "שהיתה מולכת עריסתו לבית הכנסת בשביל שיתדבקו אזניו בדברי תורה". לא יפלא שאמו של חכם זה "צוינה לשבח" במסכת אבות (פ"ב מ"ח) - "רבי יהושע - אשרי יולדתו". כך גם בסיפור על ר' יהושע בן לוי שהביא את בנו ללמוד בבית-הכנסת. (קידושין, ל א). גם מקור זה שבירושלמי יבמות מקשר את בית-הכנסת אל לימוד התורה. לימוד שמעידן, כאמור, את נפשו של האדם כבר מינקותו.

כדבר המובן מאליו נציין כי עצם לימוד התורה בבית-הכנסת יש בו משום מצווה. אלא שהאמורא הגדול, רבי יוחנן, מלמדנו¹⁴: "אמר רבי יוחנן, ברית כרותה היא, הגיע תלמודו בבית הכנסת לא במהרה הוא משכח". מדבריו של החכם אתה למד כי תלמודה של תורה משמר את זכרונו של הלומד. עוד שנינו¹⁵: "היוצא מבית הכנסת ונכנס לבית המדרש ועוסק בתורה - זוכה ומקבל פני שכינה".¹⁶ באותה תקופה נהוג היה שהאב לימד את בנו תורה,¹⁷ "הסופרים" - לימודו מקרא "והמשנים" - משנה. לפני שניתן דעתנו לאלה, נציין את התפארותו והשתבחותו של פילון "במצויאותם של מורים ומחנכים בכל קהילות

12 - ניתן לעיין בפרובלמטיקה זו במאמרו של ד' אורמן, "בית-הכנסת ובית-המדרש - האחד הם? בתי כנסת עתיקים (לעיל הערה 1), עמ' 53-75; ג' היטנמייסטר, "בית-כנסת ובית-המדרש והזיקה ביניהם", קתדרה 18 (תשמ"א), עמ' 38-44. בקתדרה זו מצוינות דעותיהם של חוקרים נוספים. עוד עיין צ' אילן, "בית-הכנסת ובית-המדרש במרות", בתי כנסת עתיקים (לעיל הערה 1), עמ' 231-266. (מרות ממוקמת כ-7 ק"מ מצפון מזרח לצפת).

12 פרשה נב; מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 543; פסיקתא רבתי פ"ג, ג; מהדורת מאיר איש שלום (= מא"ש) ט ב.

13 על תוכני הלימוד במפורט, עיין ש' ספראי (לעיל הערה 8), עמ' 174 ואילך. בין השאר מצוין ספראי את לימוד האותיות וצירופיהן, לימוד הכתיבה, לימוד הקריאה בספרי התורה והנביאים, תרגום המקרא, קריאת-שמע, ברכת המזון ועוד.

14 ירושלמי ברכות ה א, ט ע"א.

15 בבלי, ברכות סד ע"א.

16 מקור זה רומז לסמיכותו של בית-המדרש לבית-הכנסת. אך ראה הערה 11 לעיל. עוד נעיר כי היו מקרים שמקום הלימוד היה מחוץ לכותלי בית-הכנסת, כך נלמד ממשנה בבא בתרא ב, ג; תוספתא, שם א ד. אך במקרים רבים אכן מוצאים את בית הספר ששכן בבית-הכנסת, אם באולם התפילה או בסמוך לו, ש' ספראי, (לעיל הערה 8) עמ' 176.

17 תוספתא, קידושין; ספרי, דברים (לעיל הערה 7). וכן משנה פסחים י ד: "ואם אין דעת בבן, אביו מלמדו".

ישראל מאז ומעולם, שהיו מופקדים על הוראת התורה שבכתב והתורה שבעל-פה.¹⁸ כיוון שמקום הלימוד מצוי היה בדרך כלל בבית-הכנסת, משמע שבין כתליו או במבנים הסמוכים לו הייתה פעילות חינוכית-למדנית. לא רק פילון משתבח באלה הנושאים את דגל החינוך, גם ממקורות חז"ל ניתן ללמוד על חשיבותם המיוחדת. אלא שאצל חכמינו מכונים הם, כאמור, בתואר "סופרים" ו"משנים".

בירושלמי¹⁹ אנו שונים: "תני רבי שמעון בן יוחי: אם ראית עיירות שנתלשו ממקומן בארץ ישראל דע שלא החזיקו בשכר סופרים ומשנים". דומה, כי הסיטואציה המתוארת על ידי רבי שמעון בן יוחאי שהיה תלמידו של רבי עקיבא, מתאימה לתקופה שלאחר מרד בר-כוכבא. אכן בימים אלה ניתן לדבר על "עיירות שנתלשו ממקומן".²⁰ השקפת חז"ל מעניינת ביותר. היינו, התוצאות הקשות שנתרחשו בימים אלה, נבעו מכך שבני העיירות "לא החזיקו בשכר סופרים ומשנים". ללמדך כי הסופרים והמשנים הם המשמרים את חוזה של העיר היהודית בארץ-ישראל ואת חוסנה.

רוח הדברים מנשבת אף מהמשך דברי הירושלמי.²¹ מסופר שם על סיוורם של חכמים (ר' חייא בר אבא, ר' אסי ור' אמי - בני הדור השלישי לאמוראי ארץ-ישראל) בין ערי ישראל כדי לבדוק את מצב החינוך בהן. הגיעו למקום אחד ולא מצאו בו "סופרים ומשנים". בני אותו מקום נתבקשו ע"י החכמים להציג בפניהם את "נטורי קרתא", היינו שומרי העיר. הללו הציגו בפני חכמינו את "סנטורי קרתא" - הזקיפים של המקום. תגובתם של חבר החכמים הייתה נמרצת: "אלה נטורי קרתא? אין הם אלא מחריבי העיר" (בתרגום). ושאל התלמוד: "ומי הם 'נטורי קרתא' אלה הם 'הספריי' ומתנייניא" (הסופרים - מלמדי המקרא והמשנים - מלמדי המשנה). "הדא הוא דכתיב... 'אם ה' לא יבנה בית שוא עמלו בוניו בו, אם ה' לא ישמור עיר שוא שקד שומר" (תהילים קכז א).²² המעשה שמובא כאן מלמדנו: א. על הפיקוח מצד חכמים במה שקשור לשדה החינוך. ב. על ההערכה לעוסקים במלאכת קודש זו - הם "נטורי קרתא", הם השומרים על העיר. נחזור לרישא שבירושלמי (הערה 19 לעיל) - "שכר סופרים ומשנים".

18 פילון, המשלחת לגאיוס, 115; א' כשר, (לעיל הערה 5), עמ' 131.

19 חגיגה פ"א ז, עו ע"ג ומקבילות.

20 ראה עדותו של דיו קאסיס, היסטוריון ומדינאי רומי, במאה 2-3 לספירה. המתאר את אזור יהודה לאחר המלחמה האמורה בזו הלשון: "כך הפכה כמעט יהודה כולה לשממה..." ההיסטוריה של רומא, סט. על התוצאות הקשות של מרד בר-כוכבא, עיין גם ירושלמי, תענית פ"ד, סח ע"ד; מדרש איכה, ב ד; בבלי, גיטין נז ע"א.

21 ראה הערה 19 לעיל וכן: מדרש תהילים מזמור קכז; איכה רבה, פתיחתא דחכמי ב. עוד ראה ג' אלון, "אילן דמתמנין בכסף", מחקרים בתולדות ישראל ב, תל-אביב תש"ח, עמ' 52 הערה 143.

22 השווה לכאן ירושלמי, דמאי פ"ז, כו ע"ב. מכאן אתה למד כי חכמים החשיבו את עבודתו של המלמד כמי שעוסק "במלאכתו של הקב"ה".

אמת, חכמינו לימדונו שהוראת תורה יש לעשותה ללא תמורה כספית. בתלמוד הירושלמי²³ נדרש "ראה לימדתי אתכם חוקים ומשפטים" (דברים ד ה) - מה אני בחנם אף אתם בחנם". כיוצא בו נאמר: "עשה תורתך חנם ואל תטול שכר עליה, שאין נוטלין שכר על דברי תורה"²⁴. במציאות קיבל אומנם המורה את שכרו, אבל היה זה מעין שכר בטלה, מעין פיצוי על הזמן שהוא מפסיד ובטל ממלאכה שיכול היה לעשות, או שקיבל את שכרו בגין לימוד הפיסוק והטעמים, שאינם מגופה של תורה, או של שכר שימור תינוקות.²⁵

עיתים אנו מוצאים בין מלמדי התינוקות את החזן (היפיריטיס בלשון יוון), וכך אנו שונים בתלמוד הירושלמי (יבמות פ"ב, יג ע"א)²⁶; תרגום: "בני (=יושבי) סימוניא באו לפני רבי, אמרו לו: רצוננו שתתן לנו אדם אחד דורש, דיין וחזן, סופר ומשנה ועושה לנו כל צרכנו. נתן להם את לוי בן סיסי"²⁷. מדובר אם כן באדם אחד שמלבד היותו חזן מילא תפקידים נוספים ביניהם סופר וקשנה.²⁸

כך גם לעיתים אנו מוצאים את החזן כמי שמסייע לתינוקות הלומדים בבית-הכנסת או בסמוך לו, בענייני קריאה:²⁹ "באמת אמרו: החזן רואה [לאור הנר בליל שבת] היכן התינוקות קוראים". היינו, מאיזה מקום יתחילו לקרוא והיכן יסיימו קריאתם. מדובר, ככל הנראה, בעיון מועט ואין חשש להטיית הנר של ליל שבת. שונה הדבר כשהקריאה היא לפני רבם של התלמידים. בסיטואציה זו אין לחשוש להטיית הנר, שכן אימת רבם עליהם, ועל כן מותר לקרוא לאורו. מכאן אנו למדים גם שהיו מקרים שבהם שימש

23 נדרים פ"ד לה ע"ג; בבלי, בכורות כט ע"א.

24 דרך ארץ זוטא פ"ד, ש' ספראי, (לעיל הערה 8), עמ' 178-179.

25 ירושלמי, נדרים שם; בבלי, בכורות שם; פסיקתא דרב כהנא, כז; מהדורת מנדלבוים, עמ' 402. לעניין שכרו של המורה עיין עוד ז' ספראי, "מימון הקמת בתי-כנסת בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד", בתי כנסת עתיקים (לעיל הערה 1), עמ' 78; ה"ל, הקהילה היהודית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 61-62. בארץ-ישראל שולם השכר למורה ע"י הקהילה באמצעות המיסים, ואילו בבבל התלמודית שולם שכרו ע"י הורי התלמידים. ראה י' גפני, יהודי בבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשנ"א עמ' 104-109. על מעמדם של מלמדי התינוקות בין השכבות החברתיות בישראל, עיין ספרי, ציפורי בימי בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 234 ואילך. וכן ראה עוד מדרש ויקרא רבה פ"ל; מהדורת מרגליות, עמ' תרצג; קהלת זוטא; מהדורת בובר, עמ' 91.

26 ראה עוד בראשית רבה, פרשה פא; מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 969-970.

27 מחכמי ארץ-ישראל בדור המעבר מתקופת התנאים לתקופת האמוראים, חי במחצית הראשונה של המאה השלישית. סימוניא - בגליל התחתון, מול המושבה נהלל.

28 על מגוון תפקידיו של החזן עיין ש' ספראי, "בית-הכנסת" (לעיל הערה 1), עמ' 158; וכן "בית הכנסת ועבודת האלקים בו" (לעיל הערה 1), עמ' 60.

29 משנה שבת א ג. העמדת עוזר למלמד נלמדת גם ממסכת בבא בתרא, כא ע"א. היה זה במקרה שהכיתה הייתה מאוכלסת מדי, ארבעים תלמידים הצריכו "ריש דוכנא" - עוזר, המישים בכיתה הצריכו שני מלמדים.

החזן כעוזר לתינוקות, בשעה שרבים לא נמצא בבית ספרו. כך גם המשנה במסכת שבת המעלה מציאות של תלמידים החוזרים על תלמודם בבית-הכנסת בלילות שבת. אף התוספתא³⁰ מספרת: "רבן שמעון בן גמליאל אומר: תינוקות רוב מתקינין פרישיותיהן לילי שבת לאור הנר".

עיתים מוצא אתה במקורותינו את אוכלוסיית הצעירים הלומדת, כשהיא מצורפת אל כלל קהילת הלומדים. מראה מעניין כזה מתגלה מעיון בתוספתא, סוטה ז ט:י"ג³¹ "מעשה בר' יוחנן בן ברוקא ור' אלעזר חסמא שבאו מיבנה ללוד והקבילו פני ר' יהושע בפקיעין. אמר(ר) להן: מה חידוש היה לכם בבית המדרש היום?... אמר להן: ובמה דרש? 'הקהל את העם האנשים והנשים והטף...' (דברים לא יב). אם אנשים באים ללמוד, נשים באות לשמוע, טף למה בא? כדי לקבל שכר למביאייהם".

החכמים הנזכרים בתוספתא זו הינם בני הדור השני-שלישי לתנאים, היינו מסוף המאה הראשונה ועד המחצית הראשונה של המאה השנייה לספירה. הווה אומר כי המציאות המפורטת במקור זה שייכת לתקופה, אך אין זה מן הנמנע שנמשכה גם לאחר מכן. לענייננו, נגיש את המוטיב החינוכי המחבר את הטף אל המבוגר מתוך רצון שהיו אוזניו קשובות לדברי תורה וירגיל עצמו לילך למקום שאוירה של קדושה שורה בו.³² הכתוב בתוספתא סוטה מצעידנו אל סוגיה נוספת - הדרשה בציבור שיועדה בדרך כלל לאוכלוסייה הבוגרת יותר. אף זו הושמעה בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, כאותה ששינו:³³ "תני, בתי כניסיות ובתי מדרשות אין נוהגין בהן קלות ראש. לא אוכלין ולא שותין בהן, ולא מטיילין בהן ולא ישנים בהן ולא נכנסין בהן, לא בחמה בימות החמה ולא בגשמים בימות הגשמים, אבל שונים ודורשין בהן, הספד של רבים יוספד בהן". מדובר בפעילויות שונות המתבצעות בבית-הכנסת.

אכן, כתובת אחת מן המאה הראשונה לספירה (ראה הערה 34) שנתגלתה בעופל שבעיר דוד, מפרטת אף היא את הפעולות השונות המתבצעות בבית-הכנסת. לשונה של הכתובת: "תיאודוטוס (בן) וטינוס כהן וראש בית כנסת, בן ראש בית כנסת, נכדו של ראש בית כנסת, בנה את בית הכנסת לשם קריאת תורה ולימוד מצוות. ואת האכסניה והחדרים ומתקני המים לשם הארכת הנצרכים מן הנכר, שאותו (את בית-הכנסת)

30 שבת פ"א א' יב; מהדורת ליברמן, עמ' 3; עיין עוד בבלי, נדרים לו ע"א.

31 השווה מדרש הגדול לדברים לאותו פסוק שצוין בתוספתא סוטה; מהדורת פיש, עמ' תרלט. "והטף" - לפי כתב-יד ערפורט; לפי כתב-יד וינה ובדפוסים "טפלין למה הן באין"?

32 המקור שבתוספתא סוטה מצוין אומנם את "בית המדרש". אך כבר למדנו (הערה 11 לעיל), כי קיימת מחלוקת מלומדים אם בית-הכנסת ובית-המדרש - מבנה אחד להם אם לא. עוד למדנו כאן, על מציאותן של נשים הבאות לשמוע את דרשתו של הדרשן. אכן, מקורות אחדים מאוששים מציאות זו. וכגון: משנה ברכות ג, ג; עבודה זרה לח ע"א-ע"ב; ירושלמי, ברכות פ"ה, ט ע"ד.

33 ירושלמי, מגילה ג ד, ע"ד ע"א; תוספתא, שם ב (כ"ע - כתב יד ערפורט פ"ג); יח; מהדורת ליברמן, עמ' 353; בבלי, שם כח ע"א - ע"ב.

יסדו אבותיו והזקנים וסימונידיס³⁴. הקריאה, הלימוד והתפילה מוצאים ביטויים גם בלשון זו³⁵: "אלא כיוון שבא אדם ממלאכתו ילך לביה"כ. אם היה רגיל לקרות - קורא, לשנות - שונה ואח"כ קורא ק"ש ומתפלל...".

ריבוי הפעילויות הציבוריות בבתי-הכנסת עולה מן המציאות שבארץ-ישראל, לא כן בבבל. שם עיקרו של מוסד זה הוא בכך שהוא שימש כמקום תפילה וקריאה בתורה. להלן שתי דוגמאות: א. "אמר ליה רב יצחק לרב נחמן: מאי טעמא לא אתי מר לבי כנישתא לצלו? אמר ליה: לא יכילנא". ב. "ההיא בי כנישתא דשף ויתבי בנהרדעא... והוו עיילי רב ושמואל ואבוב דשמואל ולוי ומצלי התם" (על פי ברכות וראש השנה³⁶). פירוטן של הפונקציות השונות בבתי-הכנסת שבארץ-ישראל, מביאנו, כאמור, ליחד דברים אחדים בנושא הדרשה.

כשם שהלימוד לטף ולבוגר סייע להפצת תורה, כך גם הדרשה שנאמרה לאחר התפילה, או הקריאה בתורה ויש שדרשו לפני הקריאה. עיקרה של זו - דברי אגדה. אבל גם עניינים שבהלכה מצאו ביטוי בדברי הדרשנים, כגון³⁷: "אמר להם הלכות הפסח בפסח, הלכות עצרת בעצרת, הלכות חג בחג. מיכן אמרו משה הזהיר את ישראל להיות שונים בענין ודורשים בו".

דברי האגדה שנדרשו מפייהם של הדרשנים בימי שבת ויום טוב, נתנסחו בפשטות כדי למשוך את לבו של המאזין. תוכנם של הדרשות היה מגוון: הגות דתית, דברי מוסר, הגאולה העתידה ודברי נחמה. בעיקרה נתבססה הדרשה על פרשת-השבוע או על הפרק שמדברי הנביאים.³⁸

³⁴ ראה ח' שובה, "הכתובות היווניות מימי הבית השני", מ' אבי-יונה (עורך), ספר ירושלים א, ירושלים תשט"ז, עמ' 362-365; שובה מעמיד את זמנה של הכתובת לימי הורדוס או לזמן מועט אחריו. על מגוון השימושים של בית-הכנסת, עיין ז' ספרא, "התפקידים הקהילתיים של בית-הכנסת בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד". בית הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד (לעיל הערה 1) עמ' 105-123.

עוד עיין ח' משגב "כתובות בתי-כנסת מתקופת המשנה והתלמוד" בתוך: 'אשל ואחרים (עורכים), ועשו לי מקדש, אריאל תשס"ד עמ' 49-56.

³⁵ אבות דרבי נתן, הוספה ב לנוסחא א, מהדורת שכטר, עמ' 154. השווה בבלי, ברכות ד' ע"ב. לעניין תכני הדרשה ונושאי הלימוד, ראה דברי פילון ויוספוס שהבאנו בראשית דברינו, וכן הערה 38 להלן.

³⁶ בבלי, ברכות ז ע"ב; בבלי, ראש השנה כד ע"ב. ראה עוד בבלי, בבא בתרא ג ע"ב; בבלי, מגילה כט ע"א. עיין ' גפני, "בתי-כנסת בבבל התלמודית", בתי כנסת עתיקים (לעיל הע' 1), עמ' 157. בית כנסת "שף ויתבי" המוזכר במסכת ראש השנה נחשב לאחד העתיקים בבבל. ראוי להזכיר כאן מסגרת לימודית מיוחדת שהתקיימה בשיבות בבל שאליהן נתכנסו אנשים רבים בחודשים אדר ואולול במסגרת מפעל "ירחי-כלה". עיין על כך ' גפני, יהודי בבל בתקופת התלמוד (לעיל הערה 1), עמ' 190-203.

³⁷ ספרי דברים קכז; מהדורת פינקלשטיין, עמ' 186; תוספתא, מגילה ג (כ"ע ד); מהדורת ליברמן, עמ' 354; בבלי, מגילה לב ע"א; ספרא, אמור יז יב.

את המושג "דרשנים" שהוזכר לעיל בלשון של כלל, נבקש לפרוט לשתי דוגמאות:
1. ירושלמי, סוטה א, ד, טז ע"ד³⁹: "רבי מאיר הוה יליף דריש בכנישתא דחמתא כל לילי שובא והוה תמה חדא איתתא...". תרגום: רבי מאיר היה רגיל לדרוש בבית הכנסת של חמת כל לילי שבת והייתה שם אשה אחת...
מקטע זה למדנו: א. דבר הימצאותו של בית-כנסת בחמת שליד טבריה. ב. הנוהג לדרוש בלילי שבת.

ג. בין המאזינים לדרשתו של רבי מאיר, מצוייה גם אשה. מסתבר בהמשך הסוגייה כי זו התמידה להגיע לבית-הכנסת לשעת הדרשה.⁴⁰
2. ירושלמי, בבא מציעא, סוף הפרק השני: "...רבי יוחנן יתיב בבי מדרשא דרבי בנייה וכל עמא פריי מישמעניה...". תרגום: רבי יוחנן יושב בדרשו של ר' בנייה, וכל העם רצים לשמוע את הדרשה.⁴¹

ההתעניינות הציבורית הנחשפת ממקור זה ממחישה את דרך הפצת התורה ברבים ואת אהדתו של הדרשן (ר' יוחנן) ושל תוכן דבריו "המושך לבו של אדם". בדרשות הציבור הועמד בצידו של החכם⁴² מתורגמן או אמורא, והוא זה שהסביר באריכות את דברי החכם. שאלות השומעים הופנו למתורגמן וממנו לחכם. התשובות הושבו לאחר שקיבל המתורגמן דברי הסבר מן החכם עצמו.

תפקיד המתורגמן להסביר את דבריו של הדרשן מעיד שהיה עליו להיות בעל יכולת הסברה. יכולת כזו באה לידי ביטוי אצל ר' חוצפית המתורגמן, מן המפורסמים שבין המתורגמנים, שעליו נאמר: "פה שהפיק מרגליות"⁴³.

גם דברי תורה תורגמו (ארמית). התרגום תרם להבנת המקרא בקרב הציבור הרחב, שכלל גם נשים וטף. כך אנו שונים: "ומן הדין הוא לתרגם לעם, לנשים ולתינוקות כל סדר ונביא של שבת"⁴⁴. היה בו בתרגום משום הרחבה והעמקה של החוויה הלימודית בעת קריאת התורה.⁴⁵

³⁸ ראה ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד א, תל-אביב תשי"ט, עמ' 306-308; ש' ספראי, "חינוך ולימוד תורה" (לעיל הערה 8), עמ' 186-187; ' היינימן, דרשות בציבור בתקופת התלמוד, ירושלים תשל"א, עמ' 7-29.

³⁹ השווה ויקרא רבה, ט ט; מהדורת מרגליות, עמ' קצא.
⁴⁰ על הימצאותם של נשים וילדים בעת הדרשה עיין לעיל הערות 31, 32.

⁴¹ בית מדרשו של ר' בנייה/בנאה היה ככל הנראה בציפורי. אחרים מעמידים את בית מדרשו בטבריה. עיין על כך ספרי, (לעיל הערה 25), עמ' 197.

⁴² החכם שלימד תורה לרבים ישב על כר, או על קתדרא שנתכנתה "קתדרא דמשה". יש שישבו על הרצפה או על מחצלות יחד עם התלמידים. על "קתדרא של משה שבבתי הכנסת העתיקים" עיין א' ל' סוקניק, תרביץ א תר"ץ, עמ' 145-151. מצויים היו בבית-הכנסת גם "ספסליו של מלמדי התינוקות" תוספתא, כלים בבא בתרא א יא; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 591.

⁴³ בבלי, סוף מסכת חולין. ר' חוצפית - תנא בדור השלישי, חי במחצית הראשונה של המאה השנייה. נמנה בין עשרה הרוגי מלכות, מדרש איכה ב ד. על המתורגמן עיין עוד ' היינימן, דרשות בציבור (לעיל הערה 38), עמ' 10-11.

באנו לחתום דברינו, ביקשנו ללמוד, ללמד ולהדגיש כי בין הדין בקול "צפופם של תינוקות" לבין אזכורו של "פה המפיק מרגליות", נחשף בית-הכנסת של תקופתנו כמקום לימוד. בשעריו נכנסו ובאו מנער ועד זקן כדי לשאוב ממעייני התורה.

44 מסכת סופרים, פרק יח.

45 לוי, (לעיל הערה 5), עמ' 22-23. היו קטעים בתורה ובגביא שנקראו ותורגמו, וכאלה שנקראו ולא תורגמו. ראה תוספתא מגילה פ"ג; מהדורת ליברמן, עמ' 362 ואילך.